

# AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

*Əlyazması hüququnda*

## **DAĞLIQ ŞİRVANIN MİKROTOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI**

İxtisas: 5401.01 – İqtisadi coğrafiya

Elm sahəsi: Coğrafiya

İddiaçı: **Vüqar Nurəddin oğlu Bəndəliyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün  
təqdim edilmiş dissertasiyanın

### **AVTOREFERATI**

**Bakı – 2022**

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Coğrafi fikir tarixi və toponimika” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru  
**Mahirə Əkbər qızı Abbasova**

Rəsmi opponentlər:

coğrafiya elmləri doktoru, professor  
**Şövqi Yusifziya oğlu Göyçaylı**

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru  
**Natiq Qubad oğlu Babayev**

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru  
**Qabil Mahmud oğlu Səmədov**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.23 Dissertasiya Şurası



Dissertasiya şurasının  
sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, dosent  
**Məhəmməd Abdu oğlu Abduyev**

Dissertasiya şurasının  
elmi katibi:

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Samirə Oqtay qızı Ələkbərova**

Elmi seminarın sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, professor  
**Rza Nadir oğlu Mahmudov**

## **İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI**

**Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.** Coğrafi adlar xalqın milli sərvətidir. Azərbaycanda coğrafi adların tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti böyükdür. Çünki coğrafi adlar birdən-birə deyil, bəşər tarixinin müxtəlif siyasi-ictimai quruluşlarındakı insan fəaliyyətinin nəticəsində yaranaraq formalaşmışdır. Lakin bir çox toponimlər dövrümüzdə kimi müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu baxımdan xalqın tarixi keçmişindən, onun dil, etnik xüsusiyyətlərindən, adət-ənənələrindən, təsərrüfat fəaliyyətindən bizə geniş məlumatlar verir. Toponimik tədqiqatlar xalqımızın tarixi köklərinin, qədim yurd yerlərinin araşdırılıb gələcək nəsillərə çatdırılması, milli-etnik zənginliyimizin öyrənilməsi, azərbaycanlıların tarixi-coğrafi arealını, tarixi-etnik mənşəyini, təşəkkül və inkişaf tarixini əks etdirən qaynaqlardır. Toponimlər təbii-tarixi və mənəvi-ədəbi irsimizin qorunmasında, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin, ayrı-ayrı dövrünün öyrənilməsində qiymətli və zəngin tarixi mənbə olmaqla, digər elm sahələri üçün də maraqlı tədqiqat obyektidir.

Toponimlər hər şeydən əvvəl ünvan olduğundan maarifləndirici və ideoloji əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan toponimlərin yayılma areallarının dəqiqləşdirilməsi və milli mənsubiyyətinin aydınlaşdırılması ermənilərin “toponomik genosidi” dövründə tarixi-siyasi baxımdan öz aktuallığı ilə seçilir.

Toponimlər ölkəmizin tarixi, təbii şəraiti, etnoqrafiyası, sosial-iqtisadi həyatı və s. haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün zəngin və dəyərli informasiya mənbəyi olmaqla turizm sənayesinin inkişafına mühüm aspektlərindən biridir.

Azərbaycan toponimiyasının və mikrotoponimiyasının öyrənilməsində ilk tədqiqat işi olaraq Dağlıq Şirvanın mikrotoponimlərinin yerlərdən qeydə alınıb, sistemli şəkildə tədqiq edilməsi, öyrənilməsi, elmi praktiki əhəmiyyətə malik olması və mövzunun zəruriliyi onun dissertasiya işi kimi seçilməsində mühüm rol oynamışdır.

**Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri.** Dağlıq Şirvanda

mikrotoponimlərin tədqiqinin əsas *məqsədi* ərazinin mənimsənilməsi, insanların əmək və istehsal fəaliyyətləri nəticəsində regionda mikrotoponimlərin yaranması tarixi, təbii şəraiti, mənşəyi, dəyişikliklərə məruz qalması, yenilərinin əmələ gəlməsinin tədqiq olunmasıdır. Bura həmçinin yerli xalq coğrafiya terminlərinin aşkar edilməsi, müxtəlif tarixi-coğrafi məxəzlərdə (xəritə və atlaslarda) öz əksini tapan və çöl şəraitində toplanılan mikrotoponimlərin mənşəyinə, növlərinə və yaranma xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması aiddir.

**Tədqiqatın əsas vəzifələrinə** aşağıdakılar daxildir:

- Dağlıq Şirvan regionunda təbii-coğrafi şərait, insanların əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan mikrotoponimlərin toplanması və tədqiqi;

- Ərazinin məskunlaşması və təsərrüfat xüsusiyyətlərini əks etdirən mikrotoponimlərin müəyyənləşdirilməsi;

- Antropogen təsirlərin nəticəsində yaranan və kənd təsərrüfatı sahələrini əks etdirən mikrotoponimlərin müəyyənləşdirilməsi və xəritəyə köçürülməsi;

- Məskunlaşmanın tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri ilə əlaqəli mikrotoponimlərin öyrənilməsi;

- Təbii-coğrafi komponentlər arasında əlaqə və təsərrüfat sahələri ilə əlaqəli mikrotoponimlərin qorunub saxlanması istiqamətində təkliflər və tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

**Tədqiqatın metodları.** Dağlıq Şirvan ərazisində mikrotoponimlərin tədqiq edilməsi prosesində tarixi-coğrafi, kartoqrafik, çöl-tədqiqat və linqvistik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

**Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:**

1. Təbii-coğrafi şərait və onu təşkil edən komponentlərlə əlaqəli yaranmış mikrotoponimlərin nominasiyası, mikrotoponimlərin növlər üzrə qruplaşdırılaraq təhlili (müsbət və mənfi mikrotoponimlər), yerli xalq coğrafi terminlərinin üzə çıxarılması.

2. Mikrotoponimlərin sistemli şəkildə yazıya alınması və xəritələşdirilməsi, Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş, mikrotoponimlərdə iz qoymuş bir çox tayfaların yayılma areallarının müəyyən edilməsi, onların məskunlaşması tarixinin üzə çıxarılması,

bu istiqamətdə xəritələrin tərtib edilməsi və təhlili.

3. Su obyektini adını daşıyan mikrohidronimlərin toplanılıb qeydə alınması, sistemləşdirilməsi, növlərinə görə qruplaşdırılaraq tədqiq edilməsi, ərazinin müasir hidroloji xüsusiyyətləri ilə bağlılığının öyrənilməsi.

4. Dağlıq Şirvanda mikrotoponimlərin dil mənsubiyyəti və məna aydınlığının müəyyənləşdirilməsi, bu xüsusiyyətlər əsasında onların qruplaşdırılması və təhlil edilməsi.

#### **Tədqiqatın elmi yeniliyi:**

- Dağlıq Şirvan və ətraf ərazilərdə uzun tarixi dövrlərdə formalaşmış mikrotoponimlər ilk dəfə olaraq toplanılmış və tədqiq edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, ərazidə olan mikrotoponimlərin böyük əksəriyyəti türkdilli tayfaların məskunlaşması prosesində yaranmışdır. Az sayda digər tayfaların məskunlaşması nəticəsində əmələ gələn mikrotoponimlərə də rast gəlinir.

- Dağlıq Şirvanda türkdilli tayfalarla yanaşı, fars, ərəb dilli mikrotoponimlər də vardır. Onların xeyli hissəsi uzun tarixi dövrlər ərzində ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır. Ona görə ilk dəfə mikrotoponimlərin toplanması və təhlili nəticəsində ərazinin mənimsənilməsinin tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur.

- Tədqiqat ərazisində təbii-coğrafi şəraiti əks etdirən relyef, hidroqrafik şəbəkə, bitki-heyvanat aləmi, yaşayış məntəqələrinin forması, tayfa adları ilə əlaqəli olan çoxsaylı mikrotoponimlər toplanılmış və tədqiq edilmişdir. Bu zaman yerli xalq coğrafiya terminlərinə daxil olan çoxsaylı yeni sözlər aşkar olunmuşdur.

- Dağlıq Şirvanda olan mikrotoponimlər ilk dəfə olaraq növlərinə görə qruplaşdırılmış, yaranma xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, dil mənsubiyyəti, tarixi mənşəyi və mənası öyrənilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.** Tədqiqat prosesində əldə edilən nəticələr digər ərazilərdə məskunlaşan insanların yaddaşında yaşayan, lakin yazılı ədəbiyyata daxil olmayan mikrotoponimlərin toplanması üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. Keçmiş adların yaranma şəraiti, ərazinin coğrafi mövqeyi, təsərrüfat istiqamətləri, xalq coğrafi terminlərinin araşdırılması

istiqamətlərində olan tədqiqatlarda dissertasiyanın məlumatlarından istifadə edilə bilər.

**Aprobasiya.** Dissertasiya işinin əsas məzmunu və əldə edilmiş nəticələrini əks etdirən mövzular üzrə respublikada və xarici ölkələrdə keçirilən konfrans və seminarlarda məruzələr edilmişdir. Onlara ADPU-nun Şamaxı filialının əməkdaşlarının VII elmi konfransı (Şamaxı, 1998), “Qloballaşma və coğrafiya mövzusunda” beynəlxalq elmi-praktik konfransı (Bakı, 2012), “География и геоэкология на службе науки и инновационного образования”- Материалы XV Всероссийской с международным участием научно-практической конференции (Красноярск, 2020), “Aqrar təsərrüfatların inkişafının yeni istiqamətləri və ətraf mühitin mühafizəsi” mövzusunda respublika elmi konfransı (Bakı, 2021) aiddir.

**Tətbiqi.** Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyində, Azərbaycan Respublikası Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsində aparılan praktiki işlərdə istifadə edilə bilər.

**Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.** Dissertasiya işi AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Coğrafi fikir tarixi və toponimika” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

**Dissertasiyanın həcmi, quruluşu və əsas məzmunu.** Dissertasiya işi giriş-4 səhifə, 5 fəsil, o cümlədən I fəsil–11 səhifə, II fəsil–62 səhifə, III fəsil–21 səhifə, IV fəsil–22 səhifə, V fəsil–7 səhifə, nəticə–3 səhifə, 129 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, 6 cədvəl, 4 xəritə-sxemdən ibarətdir. Dissertasiya işi 143 kompüter səhifəsi həcmindədir, 222946 işarədən ibarətdir.

## **DISSERTASIYA İŞİNİN QISA MƏZMUNU**

**Girişdə** mövzunun aktuallığı, metodları, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, müdafiə olunan əsas müddəaları, praktiki əhəmiyyəti, həcmi barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Toponimlərin öyrənilməsinin elmi-praktiki əhəmiyyəti və nəzəri-metodiki əsasları”**na həsr olunmuşdur. Burada ilk növbədə toponimlərin öyrənilməsinin

əhəmiyyəti müəyyən edilir. Coğrafi adların öyrənilməsi hər bir xalqın məskunlaşdığı ərazinin tarixi, coğrafi mühiti, təsərrüfatı, məişət həyatı, mədəniyyət nümunələri, onların dünyagörüşü haqqında geniş materiallar verir. Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsi türk xalqlarının tarixi köklərinin, qədim yurd yerlərinin araşdırılıb gələcək nəsillərə çatdırılması, milli-etnik zənginliyimizin öyrənilməsi baxımından dəyərli mənbədir.

Toponimlər hər bir xalqın yaşayış yerlərini, tarixini, dilini, dinini, mədəniyyətini, siyasi, iqtisadi və sosial yaşayış mühitini özündə əks etdirən, nəsildən-nəsilə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatan söz abidələridir. Toponimlərin müxtəlif istiqamətlərdə (coğrafi, tarixi, dilçilik) öyrənilməsi mühüm elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bu fəsilə *Azərbaycan toponimlərinin və mikrotoponimlərinin öyrənilmə tarixi* təhlil olunur. Azərbaycan Respublikasında XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq toponimlərin öyrənilməsində mühüm addımlar atılmışdır. AMEA Coğrafiya, Tarix, Dilçilik İnstitutlarında və ali təhsil müəssisələrində toponimika sahəsində əsərlər nəşr edilmişdir. Lakin Azərbaycanda mikrotoponimlər xüsusi tədqiqat mövzusu kimi zəif öyrənilmişdir. Qədim və orta əsrlərə aid ərəb, fars mənbələrində geniş əraziləri əhatə edən toponimlər xatırlanır. XIX əsrə aid olan rus dilində çar məmurlarının məlumatlarında belə toponimlərə daha çox rast gəlinir (N.A.Abelov, M.H.Abdeev, N.K.Zeydlis, İ.İ.Şopen və b.). Azərbaycanlı tədqiqatçılardan A.A.Bakıxanov, M.Adıgözəlbəy, M.H.Vəliyev (Baharlı), R.Yüzbaşov, B.Ə.Budaqov, N.K.Kərəmov, N.Ə.Nəbiyev, Ə.Ə.Hüseynzadə, Q.Ə.Qeybullayev, A.A.Axundov, A.M. Qurbanov, S.K.Kərimov, Q.İ.Məşədiyev və b. tərəfindən toponimika ilə bağlı çoxsaylı elmi əsərlər nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda, ayrı-ayrı ərazilərdə zonalar üzrə, ümumi toponimiyaya aid M.Ə.Abbasova, N.S.Bəndəliyev, Ə.İ.Əliyev, T.M.Əhmədov, N.G.Məmmədov, E.B.Nuriyev, F.R.Xalıqov, M.Ə.Zeynalova və b. elmi tədqiqat işləri aparmışlar. Lakin Azərbaycanın, o cümlədən Dağlıq Şirvanın mikrotoponimləri tədqiq edilməmişdir. Bunu nəzərə alaraq, Dağlıq Şirvanın mikrotoponimləri tədqiqat obyektini kimi seçilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı regionda “**Təbii-coğrafi reallıqla bağlı yaranmış mikrooroniqlərin nominasiyası**”na həsr olunmuşdur. Bu fəsilə mikrooroniqlərin yaranma xüsusiyyətləri, növləri, adlandırılma səbəbləri araşdırılaraq mikrooroniqlərin dil mənsubiyyəti, mənşəyi və mənası müəyyənləşdirilmişdir. Mikrooroniqlərdə əksini tapan ərazinin coğrafi mövqeyi, relyefi, təbii şəraiti, iqlimi, torpaq-bitki örtüyü və heyvanlar aləmi ilə bağlı mikrooroniqlər növlər üzrə qruplaşdırılaraq təhlil edilir.

Bu fəsilə ilk növbədə **Dağlıq Şirvanın coğrafi səciyyəsi** verilir. Dağlıq Şirvan Azərbaycan Respublikasının Böyük Qafqaz vilayətinin cənub-şərq hissəsinin cənub yamacını əhatə edir. Dağlıq Şirvan və ona bitişik ərazilərin sahəsi təxminən 10 min km<sup>2</sup>-dən artıqdır. Tədqiqat ərazisi dəniz səviyyəsindən 200 m-dən 3600 m-ə kimi mütləq hündürlükdə yerləşir. Onun şərq sərhədi Şərqi Qobustan, qərb sərhədi Göyçay çayı boyunca keçir. Əslində Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin cənub yamacı Dağlıq Şirvan adı altında şərti olaraq İsmayılı, Şamaxı, Qobustan inzibati rayonlarını bütövlüklə, Ağsu, Hacıqabul rayonlarının bir hissəsini, Çigilçayın hövzəsi boyu yuxarı axında Xızı inzibati rayonunu əhatə etsə də, Dağlıq Şirvan fiziki-coğrafi rayonunun qərb sərhədi Girdimançay boyuncadır.

*“Dağlıq Şirvan fiziki-coğrafi rayonu iki hissədən-Şirvan və Qobustan ərazilərindən ibarətdir. Şirvanın Qobustanla sərhədi Səba düzü, Kiçik Hərəmi dağı, Pirsaat çayı, onun sol qolu Acıdərə çayı boyunca uzanaraq Aladaş istiqamətində keçir<sup>1</sup>”. Şimal sərhədi isə Böyük Qafqaz dağlarının suayrıcısı ilə ayrılır, şərq sərhədi Qobustan ərazisində Cəngi yaşayış məntəqəsindən bir qədər şərq tərəfdən keçir. Cənub və cənub-qərbə doğru alçalaraq Şirvan düzü ilə qovuşur. Bu region Babadağdan (3632 m) cənuba və cənub-şərqə doğru uzanan dağ, yayla, silsilə, yarğan, yamac və dağ ətəklərindən ibarət olub, Azərbaycanda ən güclü zəlzələ zonasıdır. Dağlıq Şirvanda palçıq vulkanları geniş yayılmışdır və onlardan çoxu dövrü olaraq püskürür (Kolanı, Quşçu, Çarhan, Məlikçobanı, Dəmirçi, Şorsulu, Şıxzahirli və s.). Faydalı qazıntılardan neft, təbii qaz,*

---

<sup>1</sup> Azərbaycan SSR-nin fiziki coğrafiyası / - Bakı: ADU, - 1959. - 367 s.



mineral boya, bitium, yanar şist, qlauber duzu, konqlomeratlar və qum yayılmışdır.

“Ərazidə mülayim-isti və soyuq iqlim hakimdir. Yağıntuların miqdarı azdır, yayı quraq keçir. Havanın orta temperaturu yanvarda 6°C, iyulda 23°C-dir. Yağıntuların illik miqdarı 500-700 mm-dir. Pirsaat, Girdiman, Ağsu və Qozlu ən iri çaylarıdır<sup>2</sup>”. Ərazidə mineral bulaqlar, təbii göl və süni sututarlar da mövcuddur. Torpaq örtüyü müxtəlif olub, dağ-çəmən, qəhvəyi dağ-meşə, açıq şabalıdı, tünd şabalıdı, qara və boz-qonur torpaqlar yayılmışdır. Bitki örtüyü dağ-çəmən, meşə, dağ-çöl və yarımşəhra bitkilərindən ibarətdir.

Regionda məməli heyvanlardan qaban, ayı, canavar, tülkü, çaqqal, porsuq, dovşan, dağ keçisi, dağ kəli, cüyür, sürünənlər, həşəratlar, quşlardan isə qırqovul, kəklik, göyərçin, eləcə də müxtəlif köçəri quşlar yayılmışdır<sup>3</sup>.

Burada yüksəklik qurşaqlarının əmələ gəlməsi ilə əlaqədar relyef formaları da dəyişir. “*Bunu yüksək dağlıq (2000-2200 m və ondan artıq), orta dağlıq (800-1000 m), alçaq dağlıq (200-800 m-ə kimi) sahələrə ayıra bilər*<sup>4</sup>”. Dağlıq Şirvanda ərazinin təbii xüsusiyyətləri burada şaquli zonallıq üzrə müxtəlif təbii zonaların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə yaranmış relyef formaları daxili və xarici qüvvələrin təsirindən relyef əmələ gəlməsində özünü biruzə verir. Bu və ya buna bənzər təbii amillərin təsiri ərazinin iqlimində, torpaq-bitki örtüyü və heyvanlar aləmində də özünü göstərir.

Tədqiqat işində toplanılmış mikrotoponimlər vasitəsilə də ərazini öyrənə bilərik. Dissertasiyada ***müsbət relyef formalarını əks etdirən mikroorionimlər*** geniş şəkildə təhlil olunur. Dağlıq Şirvan Böyük Qafqazın suayırıcısından cənuba doğru tədricən alçalır. Belə ki, ərazinin geotektonik prosesləri və təbii xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif relyef formalarının yaranmasında həm endogen, həm

---

<sup>2</sup> Rüstəmov, S. H. Azərbaycan SSR-in çayları və onların hidroloji xüsusiyyətləri / S. H. Rüstəmov. - Bakı: Elm, - 1960. - 196 s.

<sup>3</sup> Azərbaycan SSR-nin fiziki coğrafiyası / - Bakı: ADU, - 1959. - 367 s.

<sup>4</sup> Budaqov, B.Ə. Azərbaycanın Böyük Qafqaz hissəsinin müasir və qədim buzlaşmaları / B.Ə. Budaqov. - Bakı: AMEA-nın nəşriyyatı, - 1965. - 158 s.

də ekzogen qüvvələrin təsiri böyükdür. Ərazinin təbii xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bu təsirlərin nəticəsində müxtəlif relyef dəyişiklikləri yaranır. Dağlıq Şirvan ərazisində keçmiş və müasir zamanda baş verən geoloji və geomorfoloji proseslərin, təbiətdə baş vermiş dəyişikliklərin araşdırılıb öyrənilməsində mikrotoponimlərin tədqiq edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dağlıq Şirvan mikrotoponimlərini toplayıb tədqiq etmək mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Geoloji və geomorfoloji proseslərin təsiri, ərazinin tarixən məskunlaşma mərhələləri, əhalinin məşğuliyyəti, faydalı qazıntıları, iqlimi, torpaq-bitki örtüyü, heyvanlar aləminin tədqiqində ən etibarlı məxəzlərdən biri toponimlərdir. Hər bir ərazinin toponim və mikrotoponimlərinin öyrənilməsində toponimik təsnifat başlıca əhəmiyyət daşıyır (Cədvəl 1 və Cədvəl 2). Məsələn,

- Şəxs adlarını daşıyan müsbət relyef formalı mikrooronimlər- Ağazaman dağı – (Şamaxı rayonu, Quşçu kəndi); Musa dağı – (İsmayilli rayonu, Tircan kəndi); Şahbaz dağı – (Qobustan rayonu, Ərəbşalbaş kəndi); Kəmaləddin dağı – (Hacıqabul rayonu, Udulu kəndi);

- Tayfa, xalq, nəsil adlarını daşıyan müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Turan qılıncı – (Qobustan rayonu, Dağ Kolanı kəndi); Abdal dağı – (İsmayilli rayonu, Bilistan kəndi);

- Rəng bildirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Sarı yamac (Ağsu rayonu, Kalva kəndi); Sarı qaya – (Qobustan rayonu, Poladlı kəndi); Sarı tərə – (Şamaxı rayonu, Göylər kəndi); və s.

- Relyefi əks etdirən müsbət formalı mikrooronimlər – Donqar tərə-(Ağsu rayonu, Xanbulaq kəndi), Çat yeri – (Şamaxı rayonu, Quşçu kəndi); Şiş tərə – (İsmayilli rayonu, Eyyubbəyli kəndi);

- Mövqe bildirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Güney dalı yamacı – (Qobustan rayonu, Nardaran kəndi); Ağ güney – (İsmayilli rayonu, Kürdmaşı kəndi);

- Bitki adlarını daşıyan müsbət relyef formalı mikrooronimlər- Arçan dağı – (İsmayilli rayonu, Qalacıq kəndi); Əvəlikli yamac (Ağsu – rayonu, Ləngəbiz kəndi); Yemişanlı yamac – (Şamaxı rayonu, Dağ Bağırılı kəndi); İncilli dağ – (Qobustan rayonu, Poladlı kəndi);

-Heyvan adlarını əks etdirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Quzğun daşı-(Qobustan rayonu, Dağ Kolanı kəndi); Maral dağı – (İsmayilli rayonu, Kəlbənd kəndi);

-Təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Dəyirman yeri yamacı-(Ağsu rayonu, Kalva kəndi); Quşçu qərəbi yamacı-(Qobustan rayonu);

-Sitayış yerlərini əks etdirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Ziyilli pır dağı – (Ağsu rayonu, Bicov kəndi); Pirtüklü dağı-Soltan qaragöz yaylağı – (Şamaxı rayonu);

-Faydalı qazıntıları əks etdirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Bülövdaş yamacı-(Şamaxı rayonu, Dədəgünəş kəndi), Mərmərdahar – (Şamaxı rayonu, Avaxıl kəndi);

-Hidronimləri əks etdirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Axansu təpəsi – (İsmayilli rayonu, Uşdal kəndi); Daban bulağı dağı – (Qobustan rayonu, Qurbançı kəndi); Qırxbulaq dağı – (Şamaxı rayonu, Avaxıl kəndi);

-Yaşayış məntəqələrini əks etdirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Cabanı yaylası, Gürcüvan yaylağı – (Ağsu rayonu, Xanbulaq kəndi); Gəyəli dağı – (Ağsu rayonu, Gəyəli kəndi); Təklə dağı – (Qobustan rayonu, Ərəşalbaş kəndi);

-Qala – tikililərini əks etdirən müsbət relyef formalı mikrooronimlər – Qələyə gümüş dağı – (İsmayilli rayonu, Bağəli kəndi); Qalacıq zirvəsi – (Qobustan rayonu, Dağ Kolanı kəndi) və s.

Dissertasiyada *düzən, düzənlik, arxac adları* xüsusi olaraq təhlil edilir. Mikrooroniimik düzən, düzənlik və arxac adları əhalinin yaşayış tərzilə əlaqəlidir. Məsələn, Zanqi yeri – Yeddi qardaş yaylağı – (Şamaxı rayonu); Qarabulaq düzü – (Qobustan rayonu, Xilmilli kəndi); Uğuz düzü – (Şamaxı rayonu, Ərçiman kəndi); Emin arxacı – (Hacıqabul rayonu) və s.

*Mənfi relyef formalarını əks etdirən mikrooroniimlərin* öyrənilməsi vacibdir. Dağlıq Şirvan ərazisi müsbət relyef formaları ilə yanaşı, mənfi relyef formalı mikrooroniimlərlə də zəngindir (Cədvəl 1 və Cədvəl 2). Bəzi dərələr bədbəxt hadisələrlə bağlıdır və onların dar, gen, dərin, uzun, gödək olmasını göstərir. Məsələn, Emin itən dərə – (Hacıqabul rayonu, Paşalı kəndi), Gen dərə – (İsmayilli

rayonu, Kənzə kəndi), Gödək dərə – (Qobustan rayonu, Poladlı kəndi) və s.;

- Şəxs adlarını daşıyan mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Dəreyi xani, (Xan dərəsi) – (İsmayilli rayonu, Lahıc kəndi); Qənibəy dərəsi – (Şamaxı rayonu, Göylər kəndi) və s.;

- Tayfa, xalq, nəsil adlarını daşıyan mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Qaraçı bulağı dərəsi – (İsmayilli rayonu, Qoşakənd kəndi); Borbor dərəsi – (Qobustan rayonu, Poladlı kəndi);

- Rəng bildirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Göy dərə – (İsmayilli rayonu, Ağbulaq kəndi); Sarı torpaq dərəsi – (Şamaxı rayonu, Qaravəlli kəndi); və s.;

- Relyefi əks etdirən mənfi formalı mikrooronimlər – Daşlı dərə – İsmayilli rayonu, Qurbanəfəndi kəndi); Quru dərə – (Aşsu rayonu, Ləngəbiz kəndi); Dərin dərə – (Şamaxı rayonu, Talışnuru kəndi) ;

- Mövqe bildirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Ara dərəsi – (Şamaxı rayonu, Çıraqlı kəndi); Güney dərəsi – (Qobustan rayonu, Ərəbşalbaş kəndi) və s.;

- Bitki adlarını daşıyan mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Vələsli dərə, Zoğallı dərə – (Şamaxı rayonu, Talışnuru kəndi); Çəkili dərə, Vələsli dərə – (İsmayilli rayonu, Mingə kəndi) və s.;

- Heyvan adlarını əks etdirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – İlanlı dərə – (Aşsu rayonu, Bicov kəndi); Donuz dərəsi – (Hacıqabul rayonu, Paşalı kəndi); Pələngli dərə – (Qobustan rayonu, Ərəbqədim kəndi) və s.;

- Təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Dəvə yatağı çuxuru – (Şamaxı rayonu, Çaylı kəndi); Ağız ağıl dərəsi – (Qobustan rayonu, Nardaran kəndi). Dərənin aşağısındakı ağıl (tövlə) ilə bağlı adlandırılmışdır;

- Sıtayış yerlərini əks etdirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Ziyilli pır dərəsi – (Ağsu rayonu, Bicov kəndi); Pır dərəsi – (Qobustan rayonu, Dağ Kolanı kəndi); və b.;

- Faydalı qazıntıları əks etdirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Kömürçü dərəsi – (Ağsu rayonu, Zərqava kəndi); Zəyli dərə – (Qobustan rayonu, Dağ Kolanı kəndi) və s.;

- Hidronimləri əks etdirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Qapıçı çayı dərəsi – (Qobustan rayonu, Cəmcəmli kəndi); Qotursu dərəsi – (Qobustan rayonu, Nabur kəndi) və s.;

- Yaşayış məntəqələrini əks etdirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Alpout dərəsi – (Ağsu rayonu, Bicov kəndi); Saqiyan dərəsi – (Şamaxı rayonu, Şərədil kəndi); və s.;

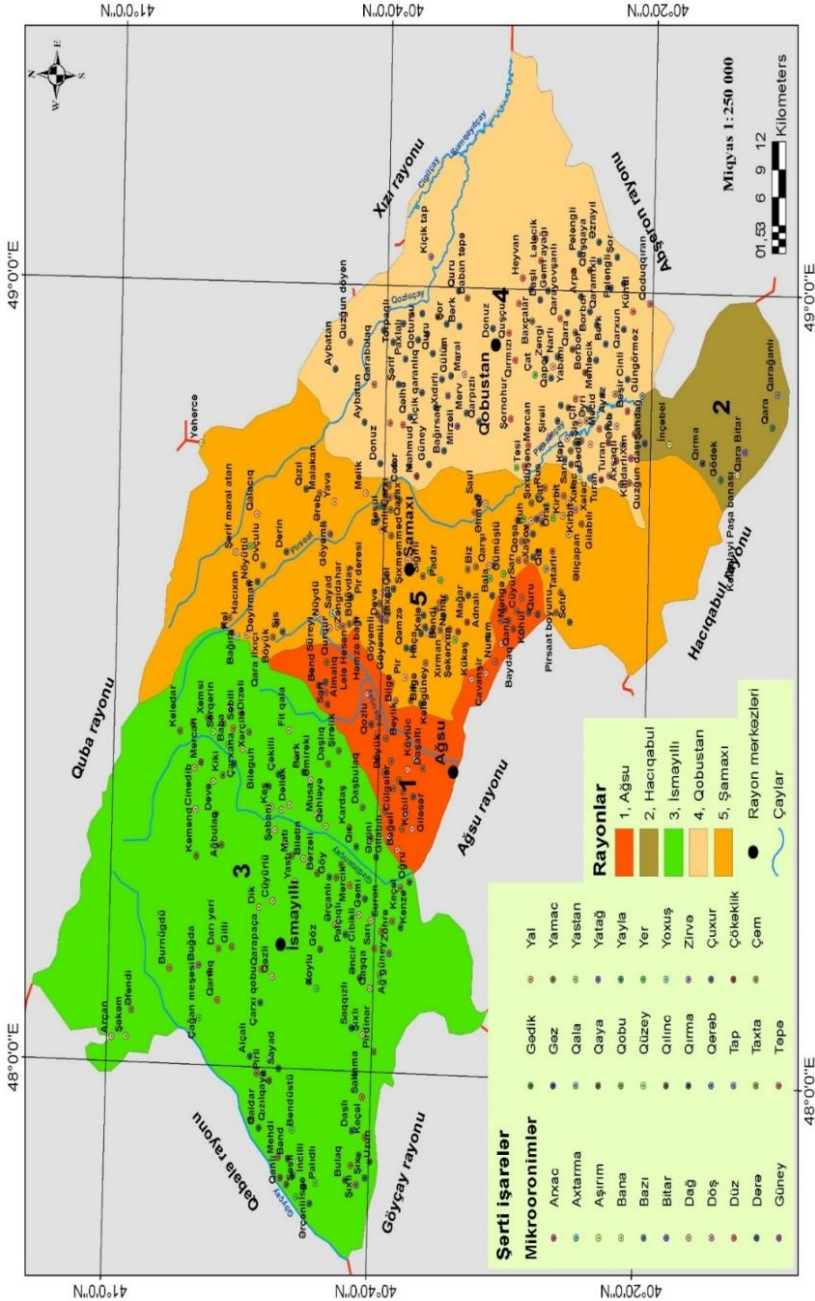
- Qala tikililərini əks etdirən mənfi relyef formalı mikrooronimlər – Qala dərəsi – (İsmayılı rayonu, Qaraqaya kəndi, Talıstan kəndi); Qalacıq dərəsi – (Qobustan rayonu, Bədəlli kəndi); və s.;

Dissertasiyada *çökəklik, çala, çuxur adları* ilə bağlı mikrooronimlər də tədqiq edilir. Mənfi relyef formalarından çala, çuxur, çökəklik adları da vardır. Məsələn, Cüyür çökəyi – (Ağsu rayonu, Bicov kəndi); Çuxur zəmi – (İsmayılı rayonu, Bəhliyan kəndi); Qara çuxur – (Şamaxı rayonu, Çıraqlı kəndi); Qurdlar çuxuru, Mirzəli çuxuru – (Qobustan rayonu, Cəyirli kəndi);

Tədqiq edilən ərazidə müxtəlif təbii amillərdən asılı olaraq mikroçökəkliklər əmələ gəlmişdir. Məsələn, Allahuəkbər dağının mərkəzi hissəsinin çökməsi nəticəsində Saleh çökəkliyi – (Qobustan rayonu) əmələ gəlmişdir.

İkinci fəsilə **“Mikrooronimlərin yaranmasında iştirak edən yerli xalq coğrafi terminləri”** öz əksini tapmışdır. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsində terminlər əvəzsiz rol oynayır. Azərbaycan xalq coğrafiya terminlərinin öyrənilməsində R.M. Yüzbaşovun xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Ərazidə yamac, döş, sinə, qaya, zirvə coğrafi terminləri ilə bağlı adlar vardır ki, onların da müxtəlif səbəblərdən ad almaları aydınlaşdırılır. Məsələn, Kələgüney – (Xanagah kəndi), Əvəlikli yamac, Çalağanlı yamac – (Ağsu rayonu) və s. müsbət relyef formalarından yamac, döş, sinə, güney, quzey coğrafi terminləri əks etdirən mikrorelyef formaları haqqında aşağıda məlumat verilir (Şəkil 1).

Sarı yamac-(Ağsu rayonu, Kalva kəndi) sarıya çalan süxurlar əsasən Üçüncü geoloji dövrə aiddir. Burada, müsbət relyef formalarından danışdıqda dağ, dağ sistemi və onu təşkil edən dağın beli, dağın başı, dağın qaşu, dağın yalı, dağın döşü, dağın sinəsi, dağın yamacı, dağın dabanı, ayağı və s. coğrafi terminlər xatırlanır.



Şəkil 1. Dağlıq Şirvan mikroonimlərinin xəritə-sxemi

**Cədvəl 1**

**Mikrooroniqların nominasiya (ad verilmə səbəbinə) görə təsnifatı**

Sıra №	Regiona daxil olan inzibati rayonlar	Mikrooroniqların sayı	Şəxslər adlarını daşıyan mikrooroniqlar	Qəbilə, tayfa, xalq, nəsil adlarını daşıyan mikrooroniqlar	Rəng bildirən mikrooroniqlar	Relyef formalarını əks etdirən mikrooroniqlar	Mövqe bildirən mikrooroniqlar	Bitki adlarını əks etdirən mikrooroniqlar	Heyvan adlarını əks etdirən mikrooroniqlar	Təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən mikrooroniqlar	Sitayış yerlərini əks etdirən mikrooroniqlar	Faydalı qazıntıları əks etdirən mikrooroniqlar	Hidronimləri əks etdirən mikrooroniqlar	Yasayış məntəqələrini əks etdirən mikrooroniqlar	Qala tikililərini əks etdirən mikrooroniqlar	Sair adlar
1	Ağsu*	179	43	8	4	23	18	22	9	4	3	3	5	6	-	31
2	Hacıqabul*	24	7	-	1	4	1	2	3	-	-	4	-	1	1	-
3	İsmayıl	493	137	10	9	47	69	43	24	10	16	7	6	13	7	85
4	Qobustan	323	71	35	2	34	45	21	26	11	6	6	18	8	8	22
5	Şamaxı	341	88	25	0	35	37	21	17	13	15	9	7	10	3	51
	<b>Cəmi</b>	1360	346	78	16	143	170	109	79	38	40	29	46	38	19	189

\*Ağsu rayonunun dağlıq hissəsi, Hacıqabul rayonunun Udulu kəndi əraziləri daxil edilmişdir.

**Cədvəl 2**

**Dağlıq Şirvanın mikrocoğrafi obyekt adlarının növlərinə görə təsnifatı**

Sıra №	Regiona daxil olan inzibati rayonlar	Mikrotoponimlərin qeydə alındığı yaşayış məntəqələrinin sayı	Mikrotoponimlərin sayı	Yaşayış məntəqə tipi bildirən mikroobyektlər				Su obyektı adını daşıyan mikrohidronimlər						
				Yurd, oba, yeri adları	Kənd xarabalıq yeri adları	Məhəllə adları	Qala adları	Su obyektı adları	Çay adları	Bulaq adları	Arx, suvat, kanal adları	Göl və nohur adları	Quyru adları	
1	Ağsu*	19	70	6	9	–	–	55	1	51	–	–	3	–
2	Hacıqabul*	4	14	5	4	–	3	2	–	–	2	–	–	–
3	İsmayılı	106	285	4	28	35	11	207	39	151	–	–	16	1
4	Qobustan	31	149	29	23	7	12	78	4	43	16	16	12	3
5	Şamaxı	62	261	26	14	33	11	177	46	101	4	4	25	1
<b>Cəmi</b>		<b>222</b>	<b>779</b>	<b>70</b>	<b>78</b>	<b>75</b>	<b>37</b>	<b>519</b>	<b>90</b>	<b>346</b>	<b>22</b>	<b>22</b>	<b>56</b>	<b>5</b>



## Cədvəl 2-nin ardı

Sıra №	Regiona daxil olan inzibati rayonlar	Təbii coğrafi realiaqla bağlı yaranmış mikroorionimlərin nominasiyası												Sair adlar							
		Mikrotoponimlərin sayı	Mikrotoponimlərin sayı	Dag, zirva va tepa adları	Yamac, gza, aşırım, döş adları	Val, qılınc, qaya adları	Arxac, yayla adları	Günay va Qüzay adları	Düzənlik va yastan adları	Dərə, qobu, çala, çuxur adları	Çökəklik adları	Tap, bana, axtarma adları	Qaş, sırt, yoxuş, daş, bel adları	Sair adların sayı	Karvansaray, dəyirman adları	Bağ yeri, akin, meşə, tala adları	Yol, körpü adları	Qışlaq, qarab adları	Pir, ocaq adları	Qəbiristanlıq adları	
1	Ağsu*	19	204	179	45	74	8	2	–	5	41	–	2	2	–	5	–	–	19	1	
2	Hacıqabul*	4	34	24	5	1	–	2	–	2	11	–	–	1	1	–	–	7	1	1	
3	İsmayilli	106	528	493	105	133	19	6	15	49	113	3	–	2	48	–	21	5	2	3	4
4	Qobustan	31	360	323	61	31	36	10	3	33	100	6	8	5	30	10	2	6	9	8	2
5	Şamaxı	62	376	341	65	67	15	12	11	19	102	4	–	44	42	14	5	5	3	7	1
	<b>Cəmi</b>	222	1502	1360	281	306	78	32	29	108	367	13	10	13	123	25	33	16	21	38	9

\*Ağsu rayonunun dağlıq hissəsi, Hacıqabul rayonunun Udulu kəndi əraziləri daxil edilmişdir.

Bu baxımdan dağın yalı – onun hündür zirvəsi, dağın beli – dağın qılıncı (yəni suayrıcı hissəsi), dağın qaşu isə yamacın suayrıcı hissəyə qovuşduğu sahədir. Dağın döşü, dağın sinəsi coğrafi terminləri dağın zirvəsindən dağın ətəyinə kimi uzanan sahələridir. Dağın dabanı isə dağın ətəyinə söykənən hissəsidir. Belə ki, müsbət relyefi təşkil edən coğrafi terminlər ərazinin relyef, relyefi təşkil edən süxurların xüsusiyyətlərini, landşaft və iqlim amillərini öz adında əks etdirməkdədir. Məsələn, Sarı qılınc, Qarağacları yamac, Qaratıkanlı yal, Ağ qaş və s. Bununla yanaşı, dağın gəzi, dağın aşırımı, yastan, bazı, bana, tap, qırma, arxac, daban, selab, sinə, döş və s. terminləri də göstərmək olar. Məsələn, dağın aşırımı dedikdə aşırım sözü mikroyerli coğrafi terminidir, yəni gəz yerli coğrafi terminindən fərqli olaraq burada dağ tirəsinin alçaq, əhalinin keçə biləcəyi hissəsi nəzərdə tutulur. Məsələn, Allahuəkbər aşırımı – (Ləngəbiz silsiləsi). Gəz isə dağ zirvəsinin haça yeri, yüksəklikləri bir-birindən ayıran alçaq hissəsidir, məsələn, Ağ gədik gəzi – (Qobustan rayonu, Dağ Kolanı kəndi) və s.

Tədqiqat ərazisində Gödək bazı, Qara bazı adlı mikrotoponimlər qeydə alınmışdır. Məsələn, Gödək bazı-gödək sözü qısa və bazı sözü isə yerli coğrafi terminidir. Bazı düzənlikdə su çıxmayan müsbət relyef formasıdır. Tap yerli coğrafi termini terraslararası düzənlərdə müsbət mikrorelyef forması, kiçik hündürlükdür. Məsələn, Qarağanlı tap-(Qobustan rayonu, Dağ-Kolanı kəndi) və s.

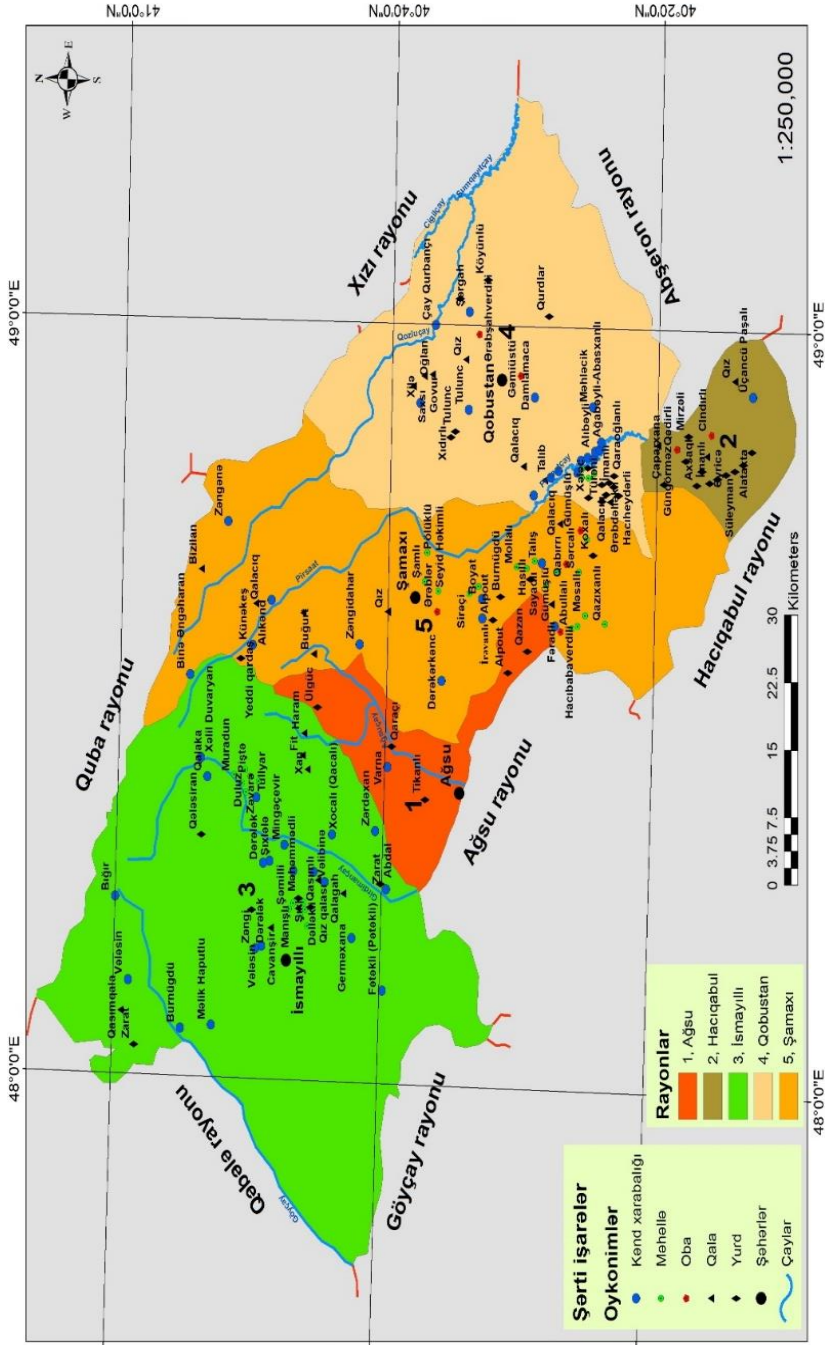
Ərazidə arxac yerli coğrafi mikrotoponimi də qeydə alınmışdır. Məsələn; Qara arxac, Bülbüllü arxac və b. Arxac dağlıq ərazilərdə heyvanları saxlamaq üçün üç tərəfdən hündürlüklə əhatə olunmuş çökək-dalda yerlərə deyilir. Beləliklə, ərazidən toplanılmış mikrotoponimlər, yerli coğrafi terminlərin araşdırılıb öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə **“Yaşayış məntəqələrinin tipini bildirən mikrooykonimlər”**ə həsr edilmişdir. Burada ilk növbədə **kənd xarabalığı adları** öyrənilir. Dağlıq Şirvanın mikrotoponimlərini araşdırdıqda dissertasiyada mikrooykonim adı altında yalnız tarixi, ictimai-siyasi və iqtisadi cəhətdən müstəqilliyini tədricən itirərək başqa elatlara qarışaraq, həmin elatlar tərkibində öz tayfa izlərini məhəllə adlarında saxlamış elatların izləri öyrənilir. Eyni zamanda

bəzi ellərin izi isə düşərgə və yurd məskənlərində yaşamaqdadır. Biz isə dissertasiyada məhz bunların arealını araşdıraraq tarixini üzə çıxarmışıq. Bu baxımdan, Pirsaat çayı dərəsi boyu və Qobustan ərazisində Alıbəyli kənd xarabalığı – (Ərəbqədim kəndi), Ərəbşamlı kənd xarabalığı – (Poladlı kəndi), Əhmədli kənd xarabalığı – (Yekəxana kəndi), Gümüşlü kənd xarabalığı – (Poladlı kəndi), Zəngi kənd xarabalığı – (Cəmcəmli kəndi), Tulunc kənd xarabalığı – (Cəyirli kəndi), Şorsulu kənd xarabalığı – (Qobustan rayonu); Qələyfiran kənd xarabalığı (Müdiri kəndi), Nüydü kənd xarabalığı – (Buynuz kəndi) – (İsmayılı rayonu); Alpout kənd xarabalığı – (Nüydi kəndi), İrəvanlı kənd xarabalığı – (Nağaraxana kəndi), Künəkeş kənd xarabalığı – (Dəmirçi kəndi) – (Şamaxı rayonu); və s. maraqlıdır.

Ümumiyyətlə, tədqiqat obyektini olan Dağlıq Şirvan ərazisində mikrotoponimləri özündə yaşadan çoxlu yurd, oba yeri və məhəllə adları vardır. Bu ərazilər tarixən çoxlu elatlar tərəfindən məskunlaşıldığına görə mikrotoponimlərlə zəngindir. Çünki ərazinin şaquli zənginliyi buna imkan vermişdir (aran, yaylaq və s.).

Üçüncü fəsildə *yurd və oba adları* da toplanmışdır. Dissertasiyada yaşayış məntəqə tipi bildirən mikrooykonimlərə daxil olan yurd, oba adları da öz əksini tapmışdır. Məsələn, Axsaqılı yurdu, Alataxta yurdu, Türene yurdu, Pirəvənd yurdu, Fatmaxanım yurdu – (Qobustan rayonu, Dağ Kolanı kəndi); Tulunc yurdu, Xıdırılı yurdu – (Qobustan rayonu, Cəyirli kəndi), Zarat yurdu – Qalacıq kəndi, Abdal yurdu – Bilistan kəndi, Qaraçı yurdu – (Ağsu rayonu, Nuran kəndi), Qabırri obası, Bozqoyunlu obası, Cırlar obası, Keçəllər obası, Qaraboğazlı obası – (Şamaxı rayonu, Quşçu kəndi); və s. Eyni zamanda, *məhəllə adlarını* bildirən mikrooykonimlər vardır. Tədqiqat obyektində kənd xarabalığı və yurd yerlərini araşdırdıqda bəzi tayfaların izi yurd yeri adlarında yaşamaqla yanaşı, birləşdikləri tayfaların tərkibində müasir kəndlərin məhəllələrində də yaşamaqdadır. Məsələn, Qarxunlu, Qabırri – (Şamaxı rayonu, Quşçu kəndi), Sayadlı, Tatarlı – (Şamaxı rayonu, Göylər kəndi) və s. Belə ki, ərazinin mikrotoponimlərini tədqiq etməklə Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş tayfaların arealının müəyyən edilməsi, həyat tərzini və məşğuliyyət sahəsinin üzə çıxarılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.



Şəkil 2. Dağlıq Şirvan mikroregionlərinin xəritə-sxemi

Tədqiqat zamanı *qala adlarını* müəyyən edən mikrotoponimlər də müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda bu qrup mikrooykonimlərə qeydə alınmış qala və qalacıqları da aid etmək olar. Məsələn, Govur qalası, Saxsı qala – Nabur kəndi, Oğlan qalası, Qız qalası, Şəhərgah – Qurbançı kəndi, Govur qalası – Cəyirli kəndi – (Qobustan rayonu), Qız qalası – Şamaxı şəhəri, Buğurd qalası – Keçmədin kəndi, Qalagah – Mədrəsə kəndi, Qalacıq – Quşçu kəndi, Şəhərgah – Dağ Bağırli kəndi – (Şamaxı rayonu); Govur qalası, Qəleyfiran qalası – Diyallı kəndi, Girdiman qalası – Lahıc qəsəbəsi, Fit qalası – Sulut kəndi, Cavanşir qalası – Talıstan kəndi, Qız qalası-Xənəyə kəndi, Xan qalası – Xankəndi kəndi, Haram qalası-Sulut kəndi – (İsmayılı rayonu) (Şəkil 2).

Dissertasiyanın dördüncü fəslə **“Su obyektlərinin adını daşıyan mikrohidronimlər”**ə həsr edilmişdir. Burada *çay və bulaq adlarına* aid çoxsaylı mikrohidronimlər vardır. Bu fəsilə ərazinin hidrologiyası ilə bağlı mikroadlar öyrənilmişdir. Ərazinin keçmiş və müasir hidroloji xüsusiyyətləri, mikroadlar vasitəsi ilə öyrənilmiş, ərazinin torpaq-bitki örtüyü və heyvanlar aləmində baş vermiş dəyişikliklər barədə təhlillər edilərək keçmiş landşaftların bərpası yolları barədə təkliflər verilmişdir.

Araşdırmalardan məlumdur ki, su obyektlərinin (əsasən bulaqların) cənuba və şərqə doğru sayı azalır. Yəqin ki, belə bir proses relyef və təbii şəraitdən asılıdır. Çünki cənuba və şərqə doğru təbii şəraitdə aridləşmə müşahidə edilir. Məlumdur ki, su obyektlərinin çoxu şəxs, tayfa adları, suyunun keyfiyyəti, axın xüsusiyyəti və s. ilə əlaqədar ad almışlar. Bu həm də ərazinin məskunlaşma tarixinin, bitki və heyvanların yayılma arealının öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiq edilən regionun mikrohidronimləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırılaraq öyrənilir:

1. Yaşayış məntəqələrinin adları ilə bağlı çay adları. Məsələn, Ağayurd çayı-Basqal kəndi, Qəhləyə çayı – Qalacıq kəndi, Keşxurd çayı – (İsmayılı rayonu); Qızmeydan çayı, Künəkeş çayı – Dəmirçi kəndi, Bөлük çayı, Toxmaqbulacağı çayı, Ərçiman çayı – (Şamaxı rayonu) və s.

2. Şəxs, tayfa, qəbilə, nəsil adı ilə bağlı çay adları. Məsələn, Quşçu çayı, Taxta Xıdır çayı, Taxta Kolanı çayı – (Şamaxı rayonu); Kosaxəlil çayı, Ağalı çayı – (İsmayilli rayonu) və s.

3. Suyunun dadı, tərkibi, süxurların keyfiyyəti ilə bağlı çay adları. Məsələn, Ağçay, İstisu çayı, Acıdərə çayı – (İsmayilli rayonu); Acıdərə çayı, Qızıllıq çayı, Şordərə çayı – (Şamaxı rayonu) və b.

4. Axın xüsusiyyətləri, çay dərəsinin forma mövqeyi ilə bağlı çay adları. Məsələn, Əyri çay, Quru çay, Beşik çayı – (İsmayilli rayonu); Qapçı çayı, Qırdı çayı, Sinədur çayı – (Şamaxı rayonu) və b.

5. Müxtəlif təbiət hadisələri, bədbəxt hadisələrlə bağlı adlanan çay adları. Məsələn, Qanlı çayı, Dəvəbatan çayı – (İsmayilli rayonu); Selləxana çayı, Dəlidurmuş çayı – (Şamaxı rayonu) və s.

Tədqiq olunan ərazidə qərbdən şərqə, şimaldan cənuba doğru bulaqların sayı azalır, həm də tək-tək olan bulaqların suyunun tərkibi dəyişir və şorlaşır. Bulaqlar ən çox yaşayış məntəqələrinin ətrafında yerləşir, orada abadlıq aparən şəxslərin adı ilə adlanır. Onu da qeyd edək ki, belə kiçik su mənbələri çox hallarda dağlarda ovçular və çobanlar tərəfindən üzə çıxarılib bulaq kimi formalaşdırılır. Bulaq adlarının köməyi ilə ərazinin iqlimi haqqında ətraflı məlumatlar toplamaq olur. Ərazinin iqlimində baş vermiş dəyişikliklər və bəzi yerlərdə bir neçə kəndin vaxtilə mövcud olması izini Alıkənd bulağı, Qaraoğlan yurd bulağı, Utuqlu bulağı, Xilə bulağı, Xıdırlı bulağı, Xələc bulağı və s. kimi bulaqlar vasitəsilə öyrənmək mümkündür.

Pirsaat çayının sol tərəfində Çobançatlardan dağının şimal-şərq tərəfində Utuqlu yurdu və Utuqlu adlı bulaq qeydə alınmışdır. Utuqlu bulaq adı utuqluların vaxtı ilə Şirvanda yaşamalarından xəbər verir. Burada qeydə alınmış hidronimlərin fonu Azərbaycan dillidir. Lakin bəzi kəndlərin ərazilərində hidronimlərin adları tat dillidir. Məsələn, Keşxurd çayı, Gəndov çayı (İsmayilli rayonu); Kələnov çayı, Bədov çayı (Şamaxı rayonu) və s. Burada Kələnov-tatca “Kələ” “böyük”, “nov” isə “suaxan” mənasını, “Gəndov” “iyli su” sözlərindən, Keşxurd tatca “keş”-“dərə” “xurd”-“kiçik təpə” mənasını, Bədov “bəd” “pis”, “ov” (av, ab) “su” sözlərindən “pis su” mənasını əks etdirir. Dağlıq Şirvanın şimal dağlıq hissəsində bulaq adlarının

bəziləri tat dilindədir. Məsələn, Kələçəşmə (Kələ-böyük, çeşmə-bulaq) “böyük bulaq” mənasındadır. Sənginəçəşmə (tatca, səng-daş, çeşmə-bulaq) “daşlı bulaq” mənasındadır.

Tədqiqat ərazisində *arx, nohur və göl adları* da tədqiqata cəlb edilmişdir. Əhalinin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilmiş bir sıra hidronimi əks etdirən adlar yaranmışdır. Məsələn, arx, suvat, kanal və s. Burada, arx və kanal hər hansı sahələri suvarmaqda istifadə edilən obyekt adlarıdır. Məsələn, Pirsaat çayı boyunca Fatmaxanım arxı, Muxtar arxı, Alıbəyli arxı, Gümüşlü arxı, Tatarlı arxı, Qarabulaq arxı, Hacı Ağabəy arxı – (Ərəbşalbaş kəndi), Həmyəli arxı, Qozlu çayı hövzəsində Qaracüzlü arxı – (Şamaxı, Qobustan rayonları) və s.

- Dağlıq Şirvan ərazisində qeydə alınmış göl, nohur adlarının əksəriyyəti təsərrüfat məqsədi ilə istifadə edilən şəxs, tayfa adı ilə və çalısının formasına görə adlandırılmışdır.

- Suyunun keyfiyyəti, duzluluğu, tərkibi ilə adlanan göl və nohur adları. Məsələn; Qara göl, Qara nohur, Duzlu nohur, Ağ nohur, Şor nohur, Qotur nohur – (Şamaxı rayonu) və s.

- Heyvan və bitki adlarını əks etdirən nohur və göl adlarına Zəlili göl, Zəli nohuru, Ceyran nohuru, Qamışlı göl, Yulğunlu nohur, lıgılı nohur, Çömçəquyruğulu nohur və s. aiddir.

- İnsan fəlakəti, bədbəxt hadisələrlə bağlı göl və nohur adları. Məsələn, Kərim batan nohur – Dağ Kolanı kəndi – (Qobustan rayonu); Dığalar batan, Qanlı göl, Şükür batan nohur – (Şamaxı rayonu) və s.

- Müxtəlif əlamətlərinə görə adlanan nohur və göl adları. Məsələn, Dələmə nohuru, Quru, Dərin nohur – (Şamaxı rayonu) və s.

- Bəzi nohur və göl adları başqa dillərlə izah olunur. Məsələn, Siyənühür-(İsmayilli rayonu), Şeyxbörkü qır gölü – Dağ Kolanı kəndi (Qobustan rayonu) və s. Burada “Siyə” tatca “qara”, “nühür isə “nohur” mənasındadır.

Ümumiyyətlə, su obyekt adlarının tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, bir qrup bulaq, göl, çay və s. eyni adlı tayfa, xalq, adını yaşayış məskəninin arealından xəbər verir. Başqa bir qrupu isə ərazinin paleoiklimindən, landşaft xüsusiyyətlərinin tarixi arealından, suların kimyəvi tərkibi, müalicə əhəmiyyəti, əhalinin

qədim əkinçilik mədəniyyəti və məşğuliyyəti, suya olan tələbatın ödənilə biləcək səviyyəsindən dəyərli məlumatlar verə bilər.

Dissertasiyanın beşinci fəslində **“Dağlıq Şirvanın mikrotoponimlərinin dil mənsubiyyəti və məna aydınlığı”**na həsr edilmişdir. Bu fəsildə mikrotoponimlər dil mənsubiyyəti və məna aydınlığına görə qruplaşdırılmış, dillər üzrə təhlil edilmişdir.

Tədqiqat obyektini olan Dağlıq Şirvan şaquli və üfüqi zonallığa malik olduğuna görə müxtəlif relyef formalarına, iqlim və landşaft xüsusiyyətlərinə malikdir. Tarixi, ictimai-siyasi vəziyyətdən asılı olaraq məskunlaşma dağların ən çox qapalı sahələrində başlamışdır. Lakin sonralar zaman keçdikcə insanların təsərrüfat sahələri genişlənmiş, əkinçilik mədəniyyəti inkişaf edərək dəyişmişdir. Bu amillərdən asılı olaraq insanlar dağlıq ərazilərdən aşağı zonalara doğru yer dəyişməyə başlayır. Eyni zamanda, tədqiq edilən ərazilərdə bəzi etnosların müxtəlif dövrlərdə yaşamasını ərazidən toplanılan mikroadlardan da müşahidə etmək olar.

Dağlıq sahələrdə məskunlaşma Sasanilər dövrünə təsadüf edir. Məsələn, ərazinin dağlıq hissəsində 25-dən artıq yaşayış məntəqəsində əhali tat və başqa dilli olmuşdur. Məsələn, Xingə çeşmə – “soyuq bulaq” (Əhən kəndi), Çeşmə Çimxəli – “itburnu bulağı”, Zirəhən yamacı – “Əhənin altı yamacı” – (İsmayılı rayonu, Qoydan kəndi); Canqara qaya – “canavarlı qaya” – (Qobustan rayonu, Şıxzahirli kəndi) və s. Bununla yanaşı, tədqiq edilən ərazi ərəb işğalları nəticəsində istila olunduğuna görə ərazidə (çöl zonasında) ərəblər də yaşamışlar. Lakin ərəblər ana dilini çoxdan itirmişlər. Buna baxmayaraq, ərazidə ərəb mənşəli mikrotoponimlərə də rast olunur. Məsələn; Ağ ələm yamacı-ərəbcə, Ağ bayraq yamacı – (İsmayılı rayonu); Allahuəkbər dağı – ərəbcə, təkbir duası – Allah böyükdür (Şamaxı rayonu) və s. Tədqiq edilən ərazinin yay otlakları kimi istifadə edilən şimal meşədən yuxarı alp və subalp çəmənlikləri və ən çox cənub-şərqdə orta və aşağı dağlıq zonada qış otlakları sahələrindən toplanılmış mikrotoponimlər şəffaf Azərbaycan dillidir. Bunun başlıca səbəblərindən biri köçəri və yarımköçəri heyvandarlıqla məşğul olan tərəkəmələrin tarixən ərazidən istifadə etməsidir.



Toplanmış mikrotoponimləri nəzərdən keçirdikdə ərazinin şimal və şimal-qərbində az da olsa azsaylı etnosların dilində olan mikrotoponimlərə də rast olunur. Lakin ərazidə əsas sakinləri ilin fəsillər üzrə yerdəyişən türk dilli azərbaycanlılar olmuşdur.

Beləliklə, ərazidə 2281 mikrotoponim toplanılmışdır, o cümlədən 1360 mikrooronim, 260 mikrooykonim, 519 mikrohidronim, 142 sair (qala, dəyirman, körpü, qəbiristanlıq) adlardır. Bu baxımdan 2082 mikrotoponim şəffaf, 17-si yarımsəffaf, 182-si qeyri-şəffafdır, etnik etnosların dillərindədir. Regionun ümumi toponimik fonu isə Azərbaycan-türk mənşəlidir.

## NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiq edilən Dağlıq Şirvan və onun ətraf ərazilərinin mürəkkəb relyef quruluşuna malik olması müxtəlif makro, mezo və mikro toponimlərlə zənginliyinə şərait yaratmışdır. Aparılan təhlillər əsasında aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. Ərazilərdə tarixən məskunlaşan köçəri elatların məşğul olduğu təsərrüfat sahələrinin inkişafına ərazinin şaquli zonallığa malik olması imkan vermişdir. Belə ki, köçəri elatların yaylaq-qışlaq yerdəyişmələri mikrotoponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Son dövrlərdə yay və qış otlaqları sahələrində əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq qeyd edilən sahələrdən istifadə edən sakinlər tez-tez yer dəyişdiyinə görə mikrotoponimlərin xeyli hissəsi itib-batmış, təhrifə məruz qalmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ərazi mikrotoponimlərlə zəngindir. Məlumatlar toplanmış 6500 km<sup>2</sup> sahədə 2281 müxtəlif növ mikrocoğrafi obyekt adı qeydə alınmışdır, yəni orta hesabla 1 km<sup>2</sup>-ə 3 mikrocoğrafi ad düşür.

2. Dağlıq Şirvan və onu əhatə edən ərazilərdə coğrafi obyekt adları növlər üzrə 1360 mikrooronim (orta hesabla 59,6%), 260 mikrooykonim (orta hesabla 11,4%), 519 mikrohidronim (orta hesabla 22,8%), 142 sair adlar (dəyirman, karvansaray, bağ, əkin, meşə, yol, körpü, qışlaq, qərəb, pır, ocaq, qəbiristanlıq-orta hesabla 6,2%) və s. qeydə alınmışdır. Ərazidə oronim və hidronimlərin sıxlığının çoxluğuna səbəb ərazinin təbii-coğrafi relyef şəraiti, iqlim və landşaft xüsusiyyətləridir.

3. Tədqiq edilən ərazinin mikrotoponimiyasında Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşmış inkişaf etməsində bir çox türk mənşəli tayfaların iştirak etməsi aydınlaşdırılmışdır. Məsələn, qarxın, abdal, türəni, kolanı, göylər, boyat, tarbuzlu, cəyir, goran, çıraqlı, kühüllü, emirli, padar, borbor, yağlı, baydar və s. qeyd edilən tayfaların bir hissəsi digər tayfalarla qaynayıb qarışmış, adları isə mikrotoponimlərdə qorunub saxlanmışdır. Regionda İran mənşəli mikrotoponimlər tədqiq edilən ərazidə bir qrupu irandilli tatlarnın yaşayış məntəqələrinin adlarını əks etdirir, başqa bir cəhət isə fars dilinin Azərbaycan dilinə keçməsi və oradan da mikrotoponimlərə keçmiş terminlərdir. Məsələn, stan – Bilistan, gah – Namazgah və b. toponimlərin yaranması göstərir ki, farsdilli xalqların Şirvanda yaşaması qədimdəndir və xalqımızın etnogenezində iştirak etməsi danılmazdır.

4. Tədqiq edilən ərazidən toplanılmış yerli adların xarakterik cəhəti odur ki, bəzi gətirilmə mikrotoponimlərə də rast gəlinir. Bu da, tarixən ara müharibələrinin aparılması nəticəsində tayfa və xalqların yerdəyişməsinin əks olması ilə əlaqədardır.

5. Ərazinin toponimiyasının əsas fonu Azərbaycan-türk mənşəlidir-1910 (83,8%). Digər mikrotoponimlərin spektrlərini İran-219 (9,6%) və ərəb dillərində-23 (1,0%) olan adlar, 129 dil mənsubiyyəti məlum olmayan (5,6%) mikrotoponimlər təşkil edir. Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin əsas yer tutması bu ərazilərdə tarixən məskun olmuş əhalinin türkdilli xalqlar olmasını sübut edir.

6. Ərazidə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında tayfa, nəsil, tirə, şəxs adları üstünlük təşkil edir. Türəni, Axsaxlı, Çıraqlı mikrooykonimlərin mənşəyinin aydınlaşdırılmasına cəhd edilmişdir. Bu baxımdan diqqəti cəlb edən maraqlı cəhət kolanı elatı tərkibində 9, quşçu elatı tərkibində 12, göylərdə 9, padar elatında 16 tirə aşkar olunmasıdır [4].

7. Oronimlərin təhlilində bir çox mikrooykonimlərin yaranmasında iştirak edən tayfa adları üzə çıxarılmışdır. Məsələn, Borbor təpəsi, Xələc qərəbi, Kolanı zirvəsi, Qaraqoğlan yalı və s. [8].

8. Mikrotoponimlərdə əks olunmuş ərazinin bitki və heyvanlar aləminin araşdırılması onların keçmiş (paleo-mikrotoponimlərin) və müasir vəziyyətinin, eləcə də keçmiş landşaftların bərpası,

yasaqlıqların yaradılması, təsərrüfatların yeni istiqamətlərinin göstərilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, onlar regionun bir çox mikrotoponimlərinin izindən xəbər verməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Dağ Kolanı kəndi ərazisində qlauber duzu yatağı, Şamaxı rayonu Göylər kəndi ərazisində Nöyütlü təpə regionun təbii xüsusiyyətindən asılı olaraq şaquli zonallığın özünü göstərməsi mikrocoğrafi adların yayılmasında öz əksini tapmışdır. Ərazinin çöl zonasında Yovşanlı selab, Qarağanlı düz, Ceyranlı düz, dağlıq zonada Kəklikli yamac, Narlı dərə, Əncirli dağ, meşə-çöldə, meşələr zonasında Bülbüllü arxac, Güllü biçənək, Ayılı meşə və s. göstərmək olar [3].

9. Tədqiq edilən ərazinin mikrohidronimlərinin öyrənilməsi göstərir ki, ərazi mikrosu obyektləri ilə zəngindir. Bu da ərazidə qədim əkinçilik mədəniyyətinin aydınlaşdırılmasına (arx, kanal) imkan verir. Tarixən iqlimdə baş vermiş dəyişikliklər mikrotoponimlərdə özünü əks etdirir. Quru çay, Quru dərə, Quru çöl və s. Bu da regionun suya olan tələbatının aydınlaşdırılması, yeni mikrosu obyektlərinin araşdırılma problemini qarşıya qoyur. Ona görə gələcəkdə baş verə biləcək bu problemin qarşısının əvvəlcədən alınmasının əhəmiyyəti vardır [11].

10. Ərazinin tədqiq edilməsi prosesində yerli xalq coğrafi terminlərin-suvat, dələmə, sırma, gərmə, güzdək, bana, bazı, selab, qüllə, tap, döngə, dəyə, boza və yağış, qar, külək və fəsil adları izah edilmişdir və onların elmi ədəbiyyatda işlədilməsi tövsiyə olunur [6].

### **Dissertasiyanın mövzusunə uyğun aşağıdakı elmi əsərlər çap olunmuşdur:**

1. Bəndəliyev, V.N. Bəzi toponim və terminlər haqqında // ADPU–nın Şamaxı filialının əməkdaşlarının VII elmi konfransı, – Şamaxı: – 1998. №2, – s. 103–105.

2. Bəndəliyev, V.N. Şirvanın qədim yolları // Prof. M.A.Müseiybovun anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş “Qloballaşma və coğrafiya mövzusunda” beynəlxalq elmi – praktik konfransı, – Bakı, – 2012, – s. 627–634.

3. Bəndəliyev, V.N. Dağlıq Şirvan ərazisində fiziki-coğrafi amillərin mikrotoponimlərin yaranmasında rolu //–Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar, – 2017. №1 (5), – s. 113–117.

4. Bəndəliyev, V.N. Dağlıq Şirvanın mikrooykonimlərinin tədqiqi // – Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar, – 2018. №1 (7), – s. 86–90.

5. Bəndəliyev, V.N. Paleolandşaftlar və arxaik terminlərin mikrotoponimlərdə əks olunma xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Texniki Universitetinin Elmi Əsərləri, Fundamental elmlər seriyası, – 2018. №2, – s. 215–218.

6. Bəndəliyev, V.N. Dağlıq Şirvan toponimiyasında iştirak edən yerli xalq coğrafi terminləri haqqında // – Bakı: Azərbaycan Texniki Universitetinin Elmi Əsərləri, Fundamental elmlər seriyası, – 2018. №3, – s.169–174.

7. Бандалиев, В.Н. Юртовая память тюркских народов // Тернопольського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Наукові Записки, Серія: Географія, – 2018, №1 (Випуск 44), – с. 9–15.

8. Bəndəliyev, V.N. Dağlıq Şirvanın mikrooronimlərinin tədqiqi (Müsbət relyef formalarını əks etdirən mikrooronimlər) // – Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar, – 2019. №2, (10), – s. 99–106.

9. Бандалиев, В.Н. О некоторых названиях тюркского происхождения на территории Восточной Европы и Сибири // Гидрометеорология и экология, Алматы, – 2020, 1., – с. 7–15.

10. Бандалиев, В.Н. Следы племен горного Ширвана в микропонимах // География та туризм. Киев, – 2020, Вип. 56, – с. 46–51.

11. Bəndəliyev, V.N. Dağlıq Şirvan ərazisində bəzi su obyekt adlarının yaranma xüsusiyyətləri // – Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar – 2020. №2, (12), – s. 92–97.

12. Бандалиев, В.Н. О некоторых этнопонимах на территории Горного Ширвана Азербайджанской Республики // География и геоэкология на службе науки и инновационного образования. Материалы XV Всероссийской с международным участием научно–практической конференции, посвященной 140–летию со дня рождения геолога и краеведа Вячеслава

Петровича Косованова, – Красноярск: – 24 апреля, – 2020, – с. 111–114.

13. Bəndəliyev, V.N. Ekocoğrafi amillər və mikroekoloji gərginlik // “Aqrar təsərrüfatların inkişafının yeni istiqamətləri və ətraf mühitin mühafizəsi” mövzusunda respublika elmi konfransı, Bakı: – 30 yanvar, – 2021, – s.58–60.



Dissertasiyanın müdafiəsi 23 sentyabr 2022 - ci il tarixində saat 14:<sup>00</sup>-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.23 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1143, Bakı ş., H.Cavid prospekti 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.  
E-mail: [institute@geograph.science.az](mailto:institute@geograph.science.az)

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları [www.igaz.az](http://www.igaz.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 15 avqust 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.08.2022  
Kağızın formatı: A5  
Həcm: 36 244  
Tiraj:100